सारः। यथा, गुड़मधूकपुष्पवकुलत्वग्वदरी-मूलादिभवः सारो मदिरा। तस्य स्थानमाह।
"सर्व्वदेहचरस्यापि रसस्य हृदयं स्थलम्।
समानमरुता पूर्व्वं यदयं हृदये धृतः॥"
तस्य कर्म्माण्याह।
"आरुह्य धमनीर्गत्वा धातून् सर्व्वानयं रसः।
पुष्णाति तदनु स्वीयैर्व्याप्नोति च तनुं गुणैः॥"
गुणैः शीतस्निग्धपोषकत्वैः।
"मन्दवह्निविदग्धस्तु कटुर्व्वाम्लो भवेद्रसः।
स कुर्य्याद्बहुलान् रोगान् विषकृत्यं करोत्यपि॥"
इति भावप्रकाशः॥
(तथा च। "तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्व्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्य्यस्याष्टविधवीर्य्यस्य वानेक-गुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते। तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयाच्चतुर्व्विंशतिं धमनीरनुप्रविश्योर्द्ध्वगा दश दश चाधोगामिनी-श्चतस्रस्तिर्य्यग्गाः कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति वर्द्धयति धारयति यापयति जीवयति चादृष्ट-हेतुकेन कर्म्मणा। तस्य शरीरमनुधावतोऽनु-मानाद् गतिरुपलक्षयितव्या क्षयवृद्धिवैकृतैः। तस्मिन् सर्व्वशरीरावयवदोषधातुमलाशयानु-सारिणि रसे जिज्ञासा किमयं सौम्यस्तैजस इति। अत्रोच्यते स खलु द्रवानुसारी स्नेहन-जीवनतर्पणधारनादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यव-गम्यते।" इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्द्दशे-ऽध्याये॥ *॥)
शृङ्गारादिदशविधस्थायी भावः। शृङ्गारादयो-ऽष्टौ रसशब्दवाच्याः। रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते रसाः रसत् क त्वास्वादे घञ्। तथा हि। विभावैरनुभावैश्च व्यक्तो वा व्यभिचारिभिः। आस्वाद्यत्वात् प्रधानत्वात् स्थायी भावो रसो भवेदिति॥
रत्युत्साहशोक-विस्मयहासभयजुगुप्साक्रोधाः क्रमादेते स्युः स्थायिनः। यदुक्तम्।
"रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः क्रमादमी॥
समये यः समुद्भूतः स्वान्ते यश्चावतिष्ठते।
भावः स्थायी स विज्ञेयो व्यभिचारी ततोऽन्यथा।
निर्व्वेदग्लानिशङ्काद्या व्यभिचारिण ईरिताः॥"
स्थायिनः कारणं विभावः स चावलम्बनोद्दीप-नत्वेन द्विविधः। यथा रतेरवलम्बनकारणं पुंसो युवती युवत्याश्च पुमान्। उद्दीपनकारणं स्रक्-चन्दनादि। एवं सर्व्वत्रोन्नेयम्। रतिप्रमोदा-त्मको भावः स च युवभिरुत्पादितः शृङ्गारः। यदाह।
"पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि संयोगं प्रति या स्पृहा।
स शृङ्गार इति ख्यातो रतिक्रीड़ादिकारणम्॥
दानधर्म्मयुद्धेषु जीवानपेक्षोत्साहकारी रसो वीरः। शोकस्थायिभावः करुणः। असम्भावित-मर्त्यान्तरीक्षगमनादिजोऽद्भुतः। कौतुकोद्भवो हासः। क्रुध्यद्राक्षसादिभयजन्यो भयानकः। घृणाकरपूयरसादिजो वीभत्सः। सर्व्वाभि-भाविता रौद्रः। यथा, रावणचरितादि। शान्तोऽपि रसोऽस्ति।
"शृङ्गारवीरवीभत्सरौद्रहास्यभयानकाः।
करुणाद्भुतशान्ताश्च नव नाट्या रसाः स्मृताः॥"
इति रत्नकोषः॥
एवं वत्सलोऽपि रसोऽस्ति।
"शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः।
वीभत्सरौद्रौ वात्सल्यं शान्तश्चेति रसा दश॥"
इति नामनिधानम्॥
वत्सलः पुत्रादिस्नेहात् स्वारतिभेद एव। शान्तस्त्वलौकिकत्वान्नोक्तः। इति मुकुटः॥ चशब्दात् शान्तवत्सलावपि संगृहीताविति केचित्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ *॥ अपि च। तत्र शृङ्गारादिसर्व्वरसकदम्बमूर्त्तिर्भगवान् तत्तदभिप्रायानुसारेण बभौ न साकल्येन सर्व्वे-षामित्याह। मल्लानामिति। मल्लादीनां दशानां द्रष्टॄणां अशन्यादिरूपेण दशधा विदितः सन् साग्रजो रङ्गं गतः इत्यन्वयः। मल्लादिषु अभिव्यक्ता रसाः क्रमेण श्लोकेन निबध्यन्ते।
"रौद्रोऽद्भुतश्च शृङ्गारो हास्यवीरौ दया तथा।
भयानकश्च वीभत्सः शान्तः सप्रेमभक्तिकः॥"
अविदुषां विराट् विकलः अपर्य्याप्तो जड़ इति यावत्। अनेन वीभत्स उक्तः। विकलत्वञ्च क्व वज्रसारसर्व्वाङ्गावित्यादिना वक्ष्यति। इति श्रीमद्भागवते १० स्कन्धे ४३ अध्याये १५ श्लोक-टीकायां श्रीधरस्वामी॥ *॥ (तथा च।
"रसे सारश्चमत्कारः सर्व्वत्राप्यनुभूयते॥
तच्चमत्कारसारत्वे सर्व्वत्राप्यद्भुतो रसः।
तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम्॥"
इति साहित्यदर्पणे धर्म्मदत्तः॥
रसः कथ्यते।
"विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम्॥"
अस्य स्वरूपकथनगर्भं आस्वादप्रकारः कथ्यते।
"सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः।
वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः॥
लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमातृभिः।
स्वाकारवदभिन्नत्वे नायमास्वाद्यते रसः।
रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते॥"
इति साहित्यदर्पणे विश्वनाथः॥ ३॥
"शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः।
वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः॥"
शृङ्गारस्य यथा,—
"शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते॥
परोढ़ां वर्ज्जयित्वा तु वेश्याञ्चाननुरागिणीम्।
आलम्बनं नायिकाः स्युर्द्दक्षिणाद्याश्च नायकाः॥
चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्।
भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्त्तितः॥
त्वक्त्रौग्र्यमरणालस्यजुगुप्सा व्यभिचारिणः।
स्थायी भावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदैवतः॥"
यथा,—
"शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चि-च्छनैः
निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्व्वर्ण्य पत्यु-र्म्मुखम्।
विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्ड-स्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता॥"
हास्यस्य।
"विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुहकाद्भवेत्।
हासो हास्यस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः॥
विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेन्नरः।
तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्॥
अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवचनस्मेरतादयः।
निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः॥
ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसिता-वहसिते च।
नीचानामपहसितं तथातिहसितञ्च षड्भेदाः॥
ईषद्विकासिनयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम्।
किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः॥
मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्पनमव-हसितम्।
अपहसितं सास्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यति-हसितम्॥"
यथा,—
"आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्द्ध्नि वेश्या
मन्त्राम्भसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे।
तारस्वरं प्रथितथूत्कमदात् प्रहारं
हाहा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्म्मा॥"
करुणस्य।
"इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत्।
धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः॥
शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम्।
तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः।
अनुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रन्दनादयः॥
वैवर्ण्योच्छ्वासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च।
निर्व्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः॥
विषादजड़तोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः॥"
यथा,—
"विपिने क्व जटानिबन्धनं
तव चेदं क्व मनोहरं वपुः।
अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं
ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तनम्॥"
रौद्रस्य।
"रौद्रः क्रोधः स्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः।
आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्॥
मुष्टिप्रहारपतनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव।
संग्रामसंभ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढ़ा॥